

· В.М. Мельниченко.

**Міграційні процеси другої половини XVII ст. та
їх економічні наслідки.**

Внутрішні і зовнішні соціально-політичні фактори другої половини XVII ст. зумовили активізацію міграційних процесів, які охопили Лівобережну і Правобережну Україну. Рух населення з різною інтенсивністю впродовж всієї половини століття спрямовувався переважно в лівобережному напрямку. В основі міграції лежало прагнення людей знайти захист від спустошливих нападів польсько-шляхетських, татарських і турецьких військ, позбутися феодально-кріпосницького гніту та національно-релігійних переслідувань.

Масові відходи населення з Правобережжя розпочалися вже в 50-х рр., коли частина правобережних земель, опинившись за межами звільненої території, зазнала значних спустошень внаслідок каральних акцій польських військ і татарських нападів. Найбільше потерпіли Волинь і Поділля. Значно зменшилося, зокрема, населення Володимирського, Луцького, Кременецького та інших повітів Волинського воєводства. У колись великому і багатому Володимирі у 1650 р. залишилося 55 житлових будинків, а у 1658 р. – лише 2. В Луцьку за цей час кількість будинків із 182 зменшилася до 14. Всього ж у Володимирському і Луцькому повітах жовніри зруйнували близько 370 населених

пунктів. В місті Збаражі та волості Кременецького повіту, яка складалася з 35 сіл, залишилося лише 19 будинків, причому в 22 селах не залишилося жодної оселі. Багато жителів краю опинилися в татарському полоні, частина померла від голоду або морової язви. Вцілілі ж люди або переховувалися в навколишніх місцевостях, а потім поверталися, або ж “йшли на Україну”. В таких же тяжких умовах перебувало і населення Подільського воєводства, де за порівняльними даними люстрацій 1629 і 1662 рр., які охоплювали 211 сіл і 34 міста і містечка (з усіх 902 сіл і 72 міст і містечок), міське населення зменшилося на 66 процентів, а сільське – на 73 проценти. Найбільший спад його спостерігався на сході Поділля.

Змушені залишати місця постійного проживання, жителі Правобережжя у 50–60-х рр., перейшовши Дніпро, заселяли переважно північну частину Лівобережжя (Ніжинський, Стародубський і Чернігівський полки), що була віддалена від головного театру воєнних дій. Сюди ж переселялися й жителі південних лівобережних полків, територія яких стала ареною міжусобної боротьби і зазнавала спустошливих нападів іноземних загарбників. У заселенні цих земель були зацікавлені, насамперед, українська шляхта, козацька старшина і духовенство. Вбачаючи у переселеннях з Правобережжя важливе джерело робочої сили, вони домагалися універсалів на володіння їхніми поселеннями, звільняючи їх на певний час від сплати податків і виконання повинностей. У 50-і рр. навколо Глухова, Конотопа, Стародуба з’явився цілий ряд нових поселень, серед яких високою була питома вага вихідців з Волині.

Відхід населення з Правобережжя на лівий берег Дніпра не припинявся і в наступний період. Крім втікачів з волинських та подільських земель, на лівий берег все частіше переходять жителі Брацлавщини, правобережної Київщини. Так, у 1663 р. багато козаків Паволоцького полку

з сім'ями, переправившись біля Димера через Дніпро, поселилися в Бобровиці, Гоголеві, Козельці та Острі, де зайнялися господарською діяльністю. Рятуючись від нападів татар, у вересні того ж року двома групами перейшли на лівий бік Дніпра жителі Лисянки з сім'ями, заявивши, що татари відібрали у них весь хліб і отруїли поля, а люди змушені харчуватися дикими грушами. Наступного року розправа над Ставищем та Бояркою, інші жорстокості поляків спричинили відхід багатьох їх жителів, а також міщан Корсуня, Черкас, Білої Церкви та інших містечок за Дніпро.

Активізація освоєння нових земель, перш за все південного Лівобережжя, розпочинається у 70-х рр. у зв'язку з новим міграційним потоком з Правобережної України, викликаним агресивними діями Польщі і Туреччини. За словами літописця, люди “численними купами й таборами збиралися з усіх повітів і з болісними серцями та слізоточними очима, навечно попрощавшись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя”[1]. У 1674 р. “Лисянка уся уступила за Дніпр и спалена”[2]. У вересні 1675 р. всі жителі правобережних Звенигородки і Ольхівки переправилися на ліву сторону Дніпра. У жовтні того ж року в Бершаді на Лівобережжя вирушили козаки і селяни Брацлавського і Торговицького полків, але до Дніпра в районі Канева пробилася лише незначна частина втікачів[3]. Жителі правобережної Сміли змушені були покинути обжиті місця і перейти на Лівобережжя; де ними поблизу Ромен було засноване поселення Сміле.

Протягом 1675 – 1676 рр. на лівобережні землі перейшло 500, а згодом ще 200 сердюків з родинами з полку Ф.Мовчана, а також значна частина жителів Уманщини. Переселенці тимчасово зупинилися в Канівському полку,

а потім були розселені й в інших полках. Зокрема, вихідці з Уманщини оселилися на території Полтавського полку, про що свідчить повідомлення золотоніського сотника князеві Волконському, в якому йде мова про те, що козак Михалко з 11 козаками з-під Полтави їздили в містечко Бабани поблизу Умані відкопувати ями свої з “хлебом и с животом, потому, что ... Михалко с товарищи своими живали в том местечке Бабанов”[4].

У 70-х рр., одночасно зі зміщенням основного міграційного напрямку на південь Лівобережжя, переселенці з правого берега продовжували прибувати також і в північну частину лівобережних земель. У 1676 р. на Стародубщину із-за Дніпра прибуло 500 козаків з жінками і дітьми, яких було залишено по селах. В чолобитній жителів Стародубського полку цареві про повернення Петра Рославця на полковництво від 20 серпня 1676 р. говориться, що той, будучи полковником, зібрав людей “з багатьох країв і земель, як з Литви, так і з Волині, із-за Дніпра”[5]. Переселення на Лівобережну Україну продовжувалося до кінця століття. В листопаді 1689 р. перехід на лівий берег здійснило 66 кінних і піших козаків на чолі з сотником Павлом Голенком, а до цього 180 правобережних козаків розселилися в Шептаківській волості і 50 – в Переяславському полку. Влітку 1691 р., рятуючись від шляхетської сваволі, більшість жителів сіл Волчок і Гумменне Овруцького повіту на Київщині, покинувши своє майно, пішли за Дніпро[6].

З кінця 80-х рр., одночасно з триваючим переселенням жителів Правобережжя на лівий берег, спостерігається міграційний рух і у зворотному напрямку як одна з поширених форм протесту селянських мас проти феодального гніту. Зокрема, досить частими були переселення на ту частину правобережного Подніпров'я, яка за угодою 1686 р. вважалася нейтральною смугою між Росією і Польщею. Користуючись тим, що на цю територію

формально не поширювалася влада польсько-шляхетської адміністрації, козаки і селяни знову заселяли запустілі села і містечка, відновлювали господарство. Становище населення тут було значно легшим, ніж на Лівобережжі, і незмірно кращим, ніж на захоплених поляками правобережних землях. Уже у 1687 р. по річці Тясмин, правій притоці Дніпра, де заборонялося поселення, нараховувалося 14203 двори, заснованих втікачами з лівого берега Дніпра[7].

Про неодноразові втечі лівобережних селян і козаків на Правобережжя у 1688 – 1690 рр. гетьман І.Мазепа повідомляв у Москву, одержуючи звідти царські грамоти про необхідність пильнувати понад Дніпро і нікого не правий берег не пускати. Незважаючи на перешкоди, втечі не припинялися. Якщо у 1690 р. у Фастові було кілька сот жилих людей і кілька сот козаків, то у 1692 р. населення міста вже займало 3 тис. дворів. Зросла й чисельність полку С.Палія з 800 чоловік у 1691 р. до 2 – 3 тис. чоловік у 1693 р. На території полку переселенці активно включалися у господарську діяльність, що сприяло економічному відродженню краю. С.Палій у своєму листі до лівобережного гетьмана І.Мазепа писав: “І працював біля нього (Фастова-ред.), як у своєму господарстві, широкі поля засівались хлібами, примножувалися жителі і церкви божії я побудував і прикрасив”[8].

Характерною особливістю міграційних процесів між Лівобережжям і Правобережжям у другій половині XVII ст. було те, що вони практично впродовж усього часу відбувалися в умовах жорсткої протидії з боку властей обох частин України, які усіма засобами перешкоджали відтоку населення з підвладних їм територій. Особливо помітно це проявлялося в періоди загострення політичної конфронтації між регіонами. Так, у жовтні 1675 р. козаки гетьмана П.Дорошенка разом з татарами, перетнувши згадуваним вище козакам і селянам Брацлавського і Торговицького

полків шлях на Лівобережжя, багатьох з них вбили на переправі через Південний Буг[9]. Таку ж репресивну позицію до бажаючих шукати притулку на Лівобережжі адміністрація правобережного гетьмана займала й в інших випадках.

Будь-що намагалася повернути втікачів і адміністрація молдавського господаря Г.Дуки, під владу якого Туреччина передала частину південного Правобережжя. В лівобережних полках таємно розповоджувалися його універсали із закликами до населення переселятися на Правобережжя і обіцянками всіляких пільг в організації господарства. Практикувалися також засилка спеціальних агентів, які залякували переселенців, палили їх оселі. До таких же методів вдавалися і представники польської влади. Староста міста Полонного на початку 80-х рр. направив у Лубенський полк 12 підпалювачів, які палили будинки у Пирятині та навколишніх селах[10]. Подібні випадки мали місце і в інших полках.

До заборонних заходів щодо переселення у зворотному напрямку вдавалися і лівобережні урядовці. Універсалом від 10 травня 1682 р. гетьман І.Самойлович забороняв перехід населення з Лівобережжя на правобережні землі. В кінці 80-х рр., коли почастишали випадки переходу жителів Лівобережжя на правий берег Дніпра, розсилав у всі полки свої універсали і гетьман І.Мазепа, наказуючи старшині ловити втікачів. Він клопотався також про спеціальний царський наказ, який би забороняв переселення. Та навіть в умовах застосування з боку влади сили, в останні роки XVII ст. і на початку наступного переходу на Правобережжя не припинялися.

Незважаючи на свій переважно вимушений характер і, як правило, екстремальні умови, міграційні зв'язки між Лівобережжям і Правобережжям у другій половині XVII ст. справили помітний вплив на економічний стан регіонів. У поєднанні з торгівлею і виробничими контактами, міграція

населення стала важливою складовою частиною економічних зв'язків між українськими землями по обидва боки Дніпра. На Лівобережжі переселення сприяло, насамперед, господарському освоєнню вільних територій та розвитку їх продуктивних сил, оскільки вихідці з Правобережжя суттєво поповнили трудові ресурси регіону. За підрахунками М.М.Ткаченка, на кінець XVII ст. у Стародубському полку виникло 128, Ніжинському – 144, Прилуцькому – 52 нових села. Всього ж на початку наступного століття у південних лівобережних полках нараховувалося 965 і в північних – 960 міських і сільських поселень, тобто близько 2 тисяч. Всього ж в лівобережних населених пунктах проживало на той час 1,5 млн. чоловік[11].

В процесі міграційних зв'язків між лівобережними і правобережними землями відбувався обмін господарським досвідом, впроваджувалися більш досконалі знаряддя праці. Зокрема, на цей період припадає переселення на Лівобережжя багатьох фахівців залізорудного та гутницького промислів, які брали безпосередню участь у заснуванні рудень та гут, керувати на них виробництвом. Так, з універсалу І.Самойловича 1672 р. видно, що засновниками рудні на р.Унечі-Тулуковщині були вихідці “из стороны польской”[12]. У другій половині XVII ст. була заснована одна з найбільших лівобережних гут – Грузька, на якій працювало багато вихідців з правобережжя. Носіями передової для того часу склоробної технології і організаторами виробництва були переважно переселенці з Волині, Галичини.

Для Правобережної України міграція населення на лівий берег Дніпра у періоди найбільших загострень соціально-політичної ситуації мала виключно важливе значення як оптимальна форма збереження від винищення трудових ресурсів регіону. Повернення згодом частини

переселенців, які перебули лихоліття на Лівобережжі, на місця свого попереднього проживання та їх участь разом з уцілілими жителями у відбудові прискорили відродження осплюндрованих земель.

Отже, міграційні процеси другої половини XVII ст. були не лише однією з форм самозбереження людності Лівобережжя і Правобережжя, а й мали значний вплив на економічний розвиток цих регіонів, оскільки втягнуті в них маси працездатного населення склали вагомому частину їх економічного потенціалу.

1. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.178 – 179.

2. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.121.

3. Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т.12. – С.243, 283.

4. Там же. – С.510.

5. Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии.

– Чернигов, 1917 – 1918. – Выпуск 12. – Часть 1. – С.88.

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1868. – Ч.3. – Т.2. – С.187, 190, 193; Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч.6. – Т.1. Приложение. – С.21 – 23, 200 – 205, 218 – 220.

7. Маркина В.А., Крижановская В.В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII-XVIII вв.) // Вопросы истории. – 1992. – №1. – С.156 – 160.

8. Цит. за: Муляр А.М. Організація господарства Фастівського полку у 80-90-х рр. XVII ст. // Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”. – Київ-Черкаси, 1995. – С.147 – 148.

9. Акты ЮЗР. – Т.12. – С.243, 283.

10. Стороженки: Семейный архив. – К., 1908. – Т.6. – С.3 – 4:

11. Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. ... докт.ист.наук. – К., 1963. – С.25.

12. Материалы по истории СССР. – М., 1958. – Т.5. – С.132.